

HENRYK JAROSZEWICZ

Uniwersytet Wrocławski

Zleksykalizowane porównania w języku polskim i serbskim jako baza derywacyjna

W polskich i serbskich opracowaniach zgodnie przyjmuje się szeroko znane poglądy o istotnej roli, jaką porównywanie odgrywa w procesie poznawczym człowieka. Cytuje się dziewiętnastowiecznego rosyjskiego uczonego, Aleksandra Potiebnę, który dowodził, że „sam proces poznawania jest procesem porównywania”¹. Operację porównania rozumie się zwykle jako zestawienie z sobą dwóch elementów rzeczywistości — obiektu bliżej nieznanego z elementem dobrze znany. Na bazie tak przeprowadzonej komparacji oraz dokonanego w ten sposób odniesienia obiekt wcześniej nieznaną zostaje scharakteryzowany i włączony do systemu jednostek poznanych i sklasyfikowanych. Porównywanie z sobą elementów rzeczywistości (zwłaszcza niejednorodnych) pełni jeszcze jedną funkcję. W procesie takim wybrane cechy i właściwości elementu mogą zostać uwypuklone, zaakcentowane. Dzięki temu dokonane porównanie może nabrać charakteru wartościującego, tworzyć ogólny sąd o jakimś elemencie rzeczywistości².

Porównywanie, czyli mentalny proces służący poznawaniu, ale także klasyfikowaniu i ocenie rzeczywistości, znajduje, rzecz jasna, wyraźne odbicie w języku. Manifestacją tej operacji myślowej są właśnie porównania językowe. W niektórych wypadkach ulegają one stabilizacji, społecznemu utrwaleniu, co powoduje wykształcenie się w języku nowych elementów — zleksykalizowanych

¹ A. Potiebnia, cyt. za: S. Goljak, *Ustaljena poređenja u srpskom i beloruskom jeziku sa aspekta idiomatičnosti*, „Naučni sastanak u Vukove dane. Razvojni procesi i inovacije u srpskom jeziku” 38/1, Beograd 2009, s. 211.

² Zob. J. Matešić, *O poredbenom frazemu u hrvatskom jeziku*, „Filologija” 1978, nr 8, s. 211–213; D. Mršević-Radović, *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Beograd 1987, s. 42; W. Wysoczański, *Językowy obraz świata w porównaniach zleksykalizowanych. Na materiale wybranych języków*, Wrocław 2006, s. 21.

porównań. Warto podkreślić szczególnego rodzaju prymarność tego typu jednostek w systemie językowym, umykającą chyba uwadze badaczy. Językowe porównanie stanowi bowiem bezpośrednio przetransponowaną do języka strukturę pojęciowo-myślową, wierny refleks mentalnego procesu percypowania rzeczywistości. Swoista pierwotność porównań — także tych niezleksykalizowanych — akcentuje fakt, że odgrywają one rolę budulca metafor, czyli nad wyraz istotnych składników językowej materii, uznawanych za „skrócone porównania”³.

Zleksykalizowane porównania to elementy językowe, które zarówno w polskiej, jak i serbskiej (serbsko-chorwackiej) literaturze naukowej zgodnie uznawane są za jednostki frazeologiczne. Niezależnie bowiem od stosowanych zasad spełniają w większości wypadków wszystkie stawiane frazeologizmom kryteria. Porównania są nieciągłymi jednostkami, które pełnią w wypowiedzi te same funkcje składniowe co wyrazy. Bez wątplenia cechują się nieregularnościami w płaszczyźnie semantycznej (suma znaczeń składników wyrażenia jest odmienna od globalnego znaczenia całości) oraz w płaszczyźnie składniowej (niekategorialność połączeń). Są połączeniami wyrazowymi społecznie utrwalonymi, przeciwstawiającymi się doraźnym konstrukcjom niefrazeologicznych połączeń wyrazowych⁴. W ścisłym związku z tą charakterystyką pozostaje ciągła „gotowość” zleksykalizowanych porównań do użycia w tekście — „odtwarzalność”, czyli cecha, która przez niektórych badaczy uznawana jest za konstytutywną właściwość frazeologizmów, frazemów⁵. Pomijając zjawisko formalnej złożoności i jednocześnie znaczeniowej jednolitości frazeologizmu⁶, czy też kwestię jego względnie ustabilizowanego składu (co akcentuje się w niektórych ujęciach metodologicznych⁷), należy zwrócić uwagę, iż zleksykalizowane porównania odznaczają się ekspresywnością. Ta cecha uznawana jest nierzadko za najważniejszą, kate-

³ S. Goljak, *op. cit.*, s. 215. W cytowanej rozprawie Goljak, powołując się na teorie Niny Arutjunowej, dokonuje wyraźnego rozróżnienia metafory i porównania. Białoruska lingwistka dowodzi, że metafora to skrót porównania będący „kategorialnym błędem”, jako że indywidualizuje przedmiot i przypisuje go do klasy, do której dany przedmiot nie należy. Jej zdaniem transformację porównania do postaci metafory cechuje nie tylko formalny, ale także istotny semantyczny wymiar. Metafora zakłada bowiem utożsamienie z sobą dwóch różnych obiektów i wyraża stabilną, stałą cechę. W odróżnieniu od metafory porównanie jedynie wskazuje na podobieństwo pomiędzy nietożsamymi z sobą obiektami i może być wykorzystywane podczas opisywania chwilowych podobieństw (na przykład *Vi ste zlato od čoveka*, nie: **Vi ste danas zlato od čoveka* lub *Wczoraj zachowaleś się jak świnia*, nie: **Wczoraj byleś świnia*; szerzej zob. S. Goljak, *op. cit.*, s. 215; por. też W. Wysoczański, *op. cit.*, s. 27–28).

⁴ J. Matešić, *op. cit.*, s. 212; A.M. Lewicki, *Zakres frazeologii*, „Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie polonistyczne cudzoziemców” 4, 1992, s. 155–159; A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, *Frazeologia*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, red. J. Bartmiński, t. 2, Wrocław 1993, s. 307–308.

⁵ W. Chlebda, *Frazematyka*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku...*, t. 2, s. 328–329; por. też J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1982, s. VII.

⁶ Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *Gramatika srpskog jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Beograd 2002, s. 181–183.

⁷ L. Zgusta, *Priručnik leksikografije*, Sarajevo 1991, s. 138–139; D. Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad 1998, s. 111.

gorialną właściwość frazeologizmów, umożliwiającą oddzielenie ich od innych, funkcjonujących w języku, niefrazeologicznych struktur syntaktycznych⁸. Warto dodać, że w niektórych ujęciach badawczych zleksykalizowane porównania uznaje się wręcz za wzorcowe, „typowe” frazeologizmy — jednostki językowe o wyraźnie większej frekwencji, stopniu odtwarzalności i poziomie idiomatyczności od wielu form powszechnie i bez zastrzeżeń uznawanych za frazeologizmy⁹.

* * *

W polskiej tradycji lingwistycznej zleksykalizowane porównania uważano zazwyczaj za specyficzne, w pewnym sensie międzykategorialne, zjawisko. Zgodnie z semantyczną typologią frazeologizmów wprowadzoną przez Stanisława Skorupkę — dzielącego frazeologizmy na związki stałe, łączliwe i luźne — zleksykalizowane porównania lokowano bowiem „na pograniczu frazeologii stałej i łączliwej”¹⁰. W ujęciu Andrzeja M. Lewickiego, wyróżniającego wśród frazeologizmów idiomy, frazemy i zestawienia, wyrażenia porównawcze traktowane były jako „szczególna grupa frazemów”, przy czym część porównań uznawano jednak za jednostki niefrazematyczne, idiomy¹¹. Włodzimierz Wysoczański, przyjmując zasadniczo klasyfikację frazeologizmów stosowaną przez Lewickiego, przypisywał porównania frazeologiczne do dwóch grup: idiomów (w tym bliskich im przysłów porównawczych) oraz frazemów¹².

W serbskiej i serbsko-chorwackiej lingwistyce zleksykalizowane porównania to jednostki łatwiej poddające się kategoryzacji. Zgodnie z semantycznym podziałem frazeologizmów, zaproponowanym przez Draginę Mršević-Radović, na obraz serbskiej frazeologii składają się frazeologizmy komponentowe (*komponentni frazeologizmi*, termin bliskoznaczny polskim: i d i o m, z w i ą z e k s t a ł y) oraz frazeologizmy globalne (*globalni frazeologizmi*, termin bliskoznaczny polskim: f r a z e m, z w i ą z e k ł ą c z l i w y). Zleksykalizowane porównania zaliczane są do pierwszej z grup i określane mianem frazeologizmów komponentowych ze strukturą porównawczą (*komponentni frazeologizmi s poredbenom strukturom*¹³). Ten klasyczny już podział, wprowadzony przez serbską badaczkę, przyjmowany jest również przez Živojina Stanojčića¹⁴. Chorwat Josip Matešić uznawał zleksykalizowane porównania (*poredbeni frazemi*) za charakterystyczną, klasyczną wręcz odmianę frazeologizmów. W odróżnieniu od Mršević-Radović

⁸ D. Mršević-Radović, *op. cit.*, s. 15–24.

⁹ J. Matešić, *O poredbenom frazemu u hrvatskom...*, s. 212. Szerzej o kryteriach konstytutywnych frazeologizmu zob. W. Chlebda, *Elementy frazematyki. Wprowadzenie do frazeologii nadawcy*, Łask 2003, s. 22–23.

¹⁰ S. Skorupka, *Podstawy klasyfikacji jednostek frazeologicznych*, „Prace Filologiczne” 19, 1969, s. 222.

¹¹ A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, *op. cit.*, s. 311.

¹² W. Wysoczański, *op. cit.*, s. 29–32.

¹³ Szerzej zob. D. Mršević-Radović, *op. cit.*, s. 92–98.

¹⁴ Ž. Stanojčić, Lj. Popović, *op. cit.*, s. 183–184.

nie lokalizował tych jednostek w systemie frazeologicznym poprzez przeciwstawianie ich innym frazeologizmom. Uważał bowiem zleksykalizowane porównania za uniwersalną, otwartą kategorię frazeologizmów, mogących pełnić w zdaniu zarówno funkcję czasownika, jak i rzeczownika, przymiotnika, przysłówka itd.¹⁵. Przy próbie usytuowania zleksykalizowanych porównań w systemie językowym mało pomocne są nowsze ustalenia Danki Šipki oraz Svetlany Goljak. Pierwszy z badaczy, odnosząc się do płaszczyzny semantycznej, poprzestał na uznaniu wyrażeń porównawczych za jedną z odmian frazeologizmów. Porównania — podobnie zresztą jak pozostałe frazeologizmy — traktował jako ustalone związki wyrazowe (*ustaljene kombinacije*), przeciwstawiane swobodnym związkom wyrazowym (*nevezane kombinacije*)¹⁶. Białoruska serbistka, koncentrując swoją uwagę na trójczłonowej budowie porównań, uznała je natomiast za „szczególną klasę frazeologizmów” i — podobnie jak Šipka — bliżej nie precyzowała miejsca zajmowanego przez porównania w systemie frazeologicznym¹⁷.

* * *

W dostępnej literaturze spotkać można dość obszerne analizy procesów prowadzących do wykształcenia się zleksykalizowanych porównań. Zdaniem Mršević-Radović frazeologizmy komparacyjne powstają w oparciu o bazowe, niefrazeologiczne porównania. Ich leksykalizacja przeprowadzana może być na dwa sposoby. Pierwszym z nich jest osłabienie referencjalnego znaczenia rzeczownikowego członu porównania, co prowadzi do metaforyzacji tego elementu, a następnie metaforyzacji całości konstrukcji porównawczej (*živi kao grof* = ‘żivi vrlo bogato’, *raditi kao crv* = ‘raditi vrlo marljivo’, *proleteti kao metak* = ‘proleteti vrlo brzo’). Drugim, bardziej produktywnym sposobem jest semantyczna transpozycja całości bazowego wyrażenia porównawczego. Procesowi transpozycji sprzyjać może wysoki stopień ekspresywności porównania, wiążącej się z jego obrazową strukturą (*lutati kao gluva kučka*), formalną złożonością (*gledati kao tele u šarena vrata*) czy funkcjonowaniem w konstrukcji porównawczej takich środków stylistycznych, jak antonim, paradoks, ironia, hiperbola itp. (*razlikovati se kao nebo i zemlja*, *pliva kao sekira*, *pristaje kao kravi sedlo*)¹⁸.

W polskiej literaturze naukowej teoretycznymi problemami leksykalizacji porównań zajął się Włodzimierz Wysoczański. Podobnie jak Mršević-Radović, polski lingwista dokonał globalnego podziału porównań na porównania swobodne (niefrazeologiczne) i frazeologiczne. W jego ujęciu porównania swobodne to jednostki mowy, cechujące się koniecznością każdorazowego formułowania w akcie mowy, a także wykazujące „wysoki stopień konkretności”, który przejawia się w wyrażaniu indywidualnych właściwości członu określanego w porównaniu.

¹⁵ J. Matešić, *O poredbenom frazemu u hrvatskom...*, s. 213–214.

¹⁶ D. Šipka, *op. cit.*, s. 110–114.

¹⁷ S. Goljak, *op. cit.*, s. 211–212.

¹⁸ D. Mršević-Radović, *op. cit.*, s. 92–98.

W odróżnieniu od nich zleksykalizowane wyrażenia porównawcze stanowią jednostki języka, wielowyrządowe kompleksy gramatycznie i semantycznie stabilne, wyrażające właściwości uogólnione, typowe dla różnych obiektów danej klasy lub dla obiektów należących do innych klas. Proces transformacji porównania swobodnego do porównania frazeologicznego zachodzić ma, zdaniem Wysoczańskiego, poprzez stopniowe lub częściowe zatracanie wspomnianej „konkretności” porównań swobodnych na skutek zmian semantyczno-strukturalnych. Badacz dowodzi, że bezpośrednią przyczyną tych przemian jest proces „desemantyzacji członu porównującego”, nośnika porównania¹⁹.

W literaturze naukowej można też spotkać się z różnymi sposobami semantycznej klasyfikacji porównań frazeologicznych. Wysoczański dokonał przeglądu stanowisk badawczych, akcentując trzy najważniejsze typy. Zgodnie z pierwszą klasyfikacją wyróżnić można porównania obrazowe oraz hiperbolizujące intensiva (*wić się jak chrabąszcz na szpilce, patrzeć jak wół na malowane wrota* oraz *puls wali jak młotem, blady jak śmierć* itd.). Druga istotna cezura semantyczna, przecinająca obszar porównań frazeologicznych, dzieli je na ekspresywne oraz emocjonalno-ekspresywne (*biały jak szron, suchy jak wiór* oraz *niewinniucha jak stary sędzia, brudny jak świnia*). Trzeci podział wyróżnia jednostki cechujące się implicytnym bądź eksplicytnym wartościowaniem (*mieszkać jak w raj, gława kao bure* oraz *piękny jak anielskie widzenie, brudny jak wieprz*)²⁰. W serbskiej literaturze funkcjonuje klasyfikacja porównań S. Goljak. Badaczka jako kryterium podziału uznaje stopień idiomatyczności (jeden z trzech — idiomatyczny, *idiomatski* = Id.; półidiomatyczny, *poluidiomatski* = polaId.; oraz ‘nieidiomatyczny’, *neidiomatski* = neId.), którym cechują się zarówno nośnik, jak i określnik porównania. Na tej podstawie możliwe jest wyróżnienie kombinacji dziewięciu typów porównań, o różnej — co podkreśla Goljak — produktywności. Wymienić można modele: neId. + neld. (*crn kao gar*), neld. + polaId. (*glup kao magarac*), polaId. + neId. (*goreti kao na žeravici*), polaId. + polaId. (*uvijati se kao zmija*), neId. + Id. (*glup kao čep*), polaId. + Id. (biał. *у белы свет як у канеўку* = ‘*u beli svet kao u novčić*’), Id. + neId. (*mariti za nekoga kao pas za petu nogu*), oraz Id. + polaId. i Id. + Id. (dla obu klas autorka nie odnalazła egzemplifikacji)²¹.

¹⁹ W. Wysoczański, *op. cit.*, s. 29.

²⁰ Szerzej zob. *ibidem*, s. 52–60.

²¹ S. Goljak, *op. cit.*, s. 216–219. Liczne podawane przez Wysoczańskiego egzemplifikacje poszczególnych rodzajów zleksykalizowanych porównań budzić mogą pewne wątpliwości. Wyróżnione przez lingwistę przykłady intensiwów typu: *woda głęboka jak starej żabie po kolana, potrzebny jak piąte koło u wozu*, równie dobrze można uznać za porównania obrazowe. Podobny zarzut odnosi się do jednostek typu: *zachowywać się jak prostak, śmiać się jak hiena, opuszczać statek jak szczury, pisać jak anioł*, które Wysoczański zalicza do porównań o implicytnym wartościowaniu, choć wydają się one spełniać warunki stawiane porównaniom o wartościowaniu eksplicytnym (jednoznacznie negatywna/pozytywna konotacja form *prostak, hiena, szczur* itd.). W wypadku klasyfikacji przedstawianej przez Goljak można mieć zastrzeżenia nie tyle do trafności egzemplifikacji przez nią podawanych, ile do samego sposobu wyróżniania poszczególnych grup porównań. Wydaje się bowiem, że skoro każde wyrażenie frazeologiczne — a więc także zleksykalizowane porówna-

W dostępnej literaturze polskiej, serbskiej oraz serbsko-chorwackiej trudno odnaleźć dokładniejsze propozycje funkcjonalnej klasyfikacji zleksykalizowanych porównań. Bardziej szczegółowy zarys znajduje się jedynie w cytowanej już rozprawie Matešicia *O poredbenom frazemu*. Autor wskazuje, że komparatywny frazeologizm pełnić może w zdaniu funkcję czasownika (*proletjeti kao vjetar, zaspati kao zaklan, rasti kao iz vode*), przymiotnika (*vjeran kao pseto, zdrav kao lav, gola kao puška*), rzeczownika (*mjesečina kao dan, tišina kao u crkvi*), przysłówka (*čisto kao u crkvi, mirno kao u grobu, jasno kao sunce*)²². Wydaje się, że w oparciu zarówno o tę klasyfikację, jak i zmodyfikowaną koncepcję podziału jednostek frazeologicznych zaproponowaną przez Lewickiego, można wstępnie dokonać nieco szerszej próby klasyfikacji zleksykalizowanych porównań. Przyjmuje się więc, że wśród jednostek systemu frazeologicznego — uwzględniając kryteria semantyczne — wyróżnia się dwie grupy form: idiomy (jednostki, w wypadku których globalne znaczenie jest całkowicie inne niż suma znaczeń składników) oraz frazemy²³ (ich globalne znaczenie częściowo pokrywa się z sumą znaczeń składników). Tym samym mówić można o idiomatycznych oraz frazematycznych zleksykalizowanych porównaniach frazeologicznych. Jeżeli wziąć pod uwagę kryterium funkcjonalne, należy wskazać, że w obu tych grupach istnieją formy, mogące pełnić różnorakie funkcje wypowiedzeniowe — są to idiomatyczne względnie frazematyczne porównania, które w tekście funkcjonują jako czasownik, rzeczownik, przymiotnik czy przysłówek. Ich rola w tekście jest ściśle uzależniona od statusu określnika danego porównania. Zasadne wydaje się więc, aby wśród zleksykalizowanych porównań wyróżnić:

- a) porównania czasownikowe: idiomatyczne (*tańczyć jak zagrają, saterati u mišju rupu*) i frazematyczne (*milčeć jak grób, čuvati kao zenicu oka*);
- b) porównania rzeczownikowe: idiomatyczne (*niewinniucha jak stary sędzia*) i frazematyczne (*chlop jak dąb, mesečina kao dan, glava kao bure*);
- c) porównania przymiotnikowe: idiomatyczne (*potrzebny jak dziura w moście; mlad kao rosa u podne*) i frazematyczne (*blady jak trup, veran kao pas*);
- d) porównania przysłówkowe: idiomatyczne (*wesoło jak na pogrzebie, trudno o to jak jesienią o złoto*) i frazematyczne (*cicho jak w grobie, vruće kao u paklu*).

nie — mimo swej formalnej złożoności stanowi jednostkę semantycznie i funkcjonalnie jednolitą, ocena idiomatyczności poszczególnych składników jest mało trafnym zabiegiem. Bardziej zasadna byłaby raczej ocena idiomatyczności porównania, przeprowadzona na podstawie komparacji globalnego znaczenia danego porównania z sumą znaczeń poszczególnych składników porównania (np. *wesoło jak na pogrzebie, wielki jak góra, głuchy jak pień* itd.).

²² J. Matešić, *O poredbenom frazemu u hrvatskom...*, s. 214.

²³ Do frazemów włączane są także zestawienia (w rozumieniu A.M. Lewickiego — zob. A.M. Lewicki, A. Pajdzińska, *op. cit.*, s. 313).

Mało prawdopodobne jest, by zleksykalizowane porównania mogły pełnić w zdaniu funkcję innych części mowy — zaimków, liczebników, przyimków, spójników, partykuł itp. (analogiczne do wymienianych przez Lewickiego wyrażen określających i frazeologicznych wskaźników typu: *pierwszy lepszy, jaki taki, że też..., rzecz jasna, bądź co bądź* itd.²⁴).

* * *

Pomimo że zleksykalizowane porównania stanowią jednostki językowe, którym leksykografowie i lingwiści poświęcali stosunkowo dużo uwagi, niektóre aspekty funkcjonowania tego rodzaju frazeologizmów nie doczekały się szerszej naukowej refleksji. Warto podkreślić, że nie chodzi tu o cechujące się marginalną produktywnością zjawiska językowe, ale transformacje produktywne, odznaczające się w wielu wypadkach sporą powtarzalnością. Wydaje się, że najbardziej zaniedbywaną problematyką jest funkcjonowanie zleksykalizowanego porównania jako elementu językowego, który występuje jako baza derywacyjna w procesie powstawania nowych jednostek leksykonu (leksemów lub innych frazeologizmów), względnie posiada funkcję stymulatora przemian semantycznych leksemów funkcjonujących w języku.

Na polskim gruncie zjawisko wypełniania przez zleksykalizowane porównanie funkcji bazy motywacyjnej dostrzegł przed niemal trzydziestu laty Andrzej Maria Lewicki. Trzeba jednak podkreślić, że naukowiec jedynie zasygnalizował — zresztą w dalece lakonicznej uwadze — istnienie takiego zjawiska, pozostawiając je na marginesie swoich ówczesnych i późniejszych badań. Badacz w rozprawie z 1981 roku zawarł krótki ustęp dotyczący motywacyjnej funkcji porównań: „Do derywacji syntaktycznej, jak się wydaje, należą również takie procesy, jak przekształcenie porównania frazeologicznego w sfrazeologizowane określenie typu: *X jest głodny jak wilk: wilczy apetyt*. Problem jednak wymaga dokładniejszego zbadania”²⁵. W literaturze serbskiej transformacjom zleksykalizowanych porównań poświęcono nieco więcej miejsca. W pierwszym rzędzie należy wymienić opracowanie Dragany Mršević-Radović z 1987 roku zatytułowane *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*²⁶. Można odnaleźć w nim kilka akapitów opisujących różnego rodzaju transformacje semantyczno-składniowe z udziałem zleksykalizowanych porównań. Uwagę lingwistki zajęła przede wszystkim geneza i znaczenie różnic w parach frazeologizmów typu: *zagledati se kao tele u nova vrata* → *gledati kao tele, mučiti se kao đavo* ← *mučiti se kao đavo u plitkoj vodi*. Formy te serbska badaczka zinterpretowała jako przejawy wtórnej frazeologii-

²⁴ *Ibidem*, s. 310–311.

²⁵ A.M. Lewicki, *Derywacja frazeologiczna — najwyższy współcześnie stopień abstrakcji w poznaniu zasobu frazeologicznego*, [w:] *Pojęcie derywacji w lingwistyce*, red. J. Bartmiński, Lublin 1981, s. 226.

²⁶ D. Mršević-Radović, *op. cit.*

zacji przeprowadzanej poprzez formalną ekspansję, względnie redukcję bazowego frazeologizmu. Badaczka dostrzegła też zjawisko dezintegracji zleksykalizowanego porównania do kształtu wyrażenia rzeczownikowego, ewentualnie zwrotu, podając kilka przykładów: *ići kao razbijena vojska* → *razbijena vojska, prati ruke kao Pilat* → *prati ruke*, oraz proces nominalizacji zwrotu *gledati kao tele* → *teleći pogled*²⁷. Jej spostrzeżenia dotyczące zleksykalizowanych porównań w praktyce stanowiły jednak pozbawione głębszej analizy i systematycznego opisu marginalne uwagi, zawarte w dziele prymarnie zajmującym się sposobami kształtowania się zwrotów frazeologicznych w języku serbskim.

Jak nietrudno zauważyć, dotychczasowa naukowa refleksja nad zjawiskiem motywacyjnej funkcji zleksykalizowanych porównań — zarówno na gruncie polskiej, jak i serbskiej lingwistyki — jest nad wyraz pobieżna i niezadowolająca. Niniejsza praca ma więc na celu częściowe przynajmniej poszerzenie dotychczasowej wiedzy o wspomnianych zagadnieniach frazeologicznych oraz zaprezentowanie uporządkowanego i bogatszego materiału językowego²⁸.

1. Derywacja frazeologiczna w modelu FRAZEOLOGIZM → FRAZEOLOGIZM

Procesem derywacyjnym cechującym się sporą frekwencją jest tworzenie wyrażen rzeczownikowych w oparciu o zleksykalizowane porównania. Derywacja ta może mieć dwie odmiany: transpozycyjno-mutacyjną oraz dezintegracyjną.

²⁷ *Ibidem*, s. 43–44, 96.

²⁸ Prezentowany niżej materiał wyekscerpowany został z następujących pozycji: D. Andrić, *Dvosmerni rečnik srpskog žargona i žargonu srodnih reči i izraza*, Beograd 2005; J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb 1982; A. Menac, N. Pintarić, *Hrvatskosrpsko-poljski frazeološki rječnik*, Zagreb 1986; Ž. Fink-Arsovski, *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*, Zagreb 2006; Đ. Otašević, *Mali srpski frazeološki rječnik*, Beograd 2007; *Novy slovník ortografický z zasadami pisovni i interpunkci PWN*, red. E. Polański, Warszawa 1997; *Poljsko-srpski rečnik*, red. D. Živanović, Beograd 1999; *Rečnik srpskoga jezika*, red. M. Nikolić, Novi Sad 2007; *Słownik frazeologiczny*, oprac. A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, Warszawa 2007; S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa 1985; *Słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. 1–6, Warszawa 2007; *Słownik języka polskiego PWN*, red. M. Szymczak, t. 1–3, Warszawa 1996; O.И. Трофимкина, *Сербохорватско-русский фразеологический словарь*, Москва 2005; W. Lubaś, *Słownik polskich leksemów potocznych*, t. 1, 2001; t. 2, 2003; t. 3, 2004; t. 4, 2006, Kraków 2001–2006; M. Bańko, *Słownik typowych połączeń wyrazowych*, Warszawa 2007; *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa 1996; P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003; S. Goljak, *op. cit.*; I. Klajn, *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo — sufiksacija i konverzija*, Beograd 2002; D. Mršević-Radović, *op. cit.*; J. Treder, *Frazeologizm jako podstawa słowotwórcza*, [w:] *Frazeologia słowiańska i inne płaszczyzny systemu językowego*, red. J. Bartoszewska, W. Mokijenko, H. Walter, Gdańsk 2004; W. Wysoczański, *op. cit.* Pojedyncze przykłady oznaczone gwiazdką zostały znalezione za pomocą wyszukiwarki Google na serbskich oraz polskich stronach internetowych (dostęp: 1–31 sierpnia 2010).

1.1. Derywacja transpozycyjno-mutacyjna

W wypadku tego rodzaju derywacji transformacje, którym poddawane jest zleksykalizowane porównanie, mają charakter kombinowany: część frazeologizmu poddawana jest mutacji, część zaś transpozycji. Transpozycji podlega adiektywny, adwerbalny lub werbalny określnik porównania, transformujący się do postaci odprzymiotnikowego rzeczownika abstrakcyjnego (*nomina essendi*), względnie do postaci odczasownikowego rzeczownika (*gerundium*)²⁹. Równocześnie zachodzi mutacja imiennego nośnika do formy przymiotnika odrzeczownikowego oraz elipsa konektora. Warto zauważyć, że podczas procesu derywacji ma miejsce zmiana szyku członów składowych porównania (refleks określnika jest drugim członem nowo utworzonego wyrażenia rzeczownikowego, refleks nośnika — pierwszym). W polszczyźnie do transformacji zleksykalizowanego porównania najczęściej stosuje się sufiksy rzeczownikowe *-a*, *-enie*, *-ość*, *-ość*, *-ość* oraz przymiotnikowe *-ski*, *-owy*. Trzeba jednak zwrócić uwagę, że transformacja rzeczownikowego nośnika do postaci przymiotnikowego członu wyrażenia rzeczownikowego dokonywana jest bardzo często za sprawą zmian paradygmatycznych, nie zaś sufiksalnych.

Model tego rodzaju derywacji frazeologicznej można przedstawić schematem:

$$[X^{\text{adj/verb/adverb}} \text{ jak } Y^{\text{nom}}] \rightarrow [Y^{\text{adj}} X^{\text{nom}}]^{\text{suf}}$$

Przykładami omawianej derywacji frazeologicznej są transformacje:

blady jak trup → *trupia bladość*,
cierpliwy jak anioł → *anielska cierpliwość*,
dobry jak anioł → *anielska dobroć/anioł dobroci*,
głodny jak wilk → *wilczy głód*,
**odważny jak lew/lwica* → *lwia odwaga*,
piękny jak anioł → *anielska piękność*,
pracowity jak mrówka → *mrówcza praca*,
przebiegły jak lis → *lisia przebiegłość*,
szybki jak błyskawica → *błyskawiczna szybkość*,
uparty jak osioł → *ośli upór*,
uparty jak kozioł → *koźli upór*,
wierny jak pies → *psia wierność*,
zdrowy jak koń → *końskie zdrowie*,
**zwinny jak kot* → *kocia zwinność*,
zimny jak lód → *lodowate zimno/chłód*,

**chodzić jak kaczka* → *kaczy (kaczkowaty) chód*,
milczeć jak grób → *grobowe milczenie*,

²⁹ W rzadkich wypadkach w formie określnika występuje przysłówek. Podczas transformacji przekształcany jest w rzeczownik abstrakcyjny.

pracować jak koń → *końska praca*,
pracować jak niewolnik → *niewolnicza praca*,
patrzeć jak ciele → *cielecy wzrok*,
śpiewać jak słowik → *słowiczy śpiew*,
śpiewać jak syrena → *syreni śpiew*,
troszczyć się jak matka → *matczyzna troska*,
widzieć jak przez sen → **senne widzenia*,
wyglądać jak upiór → *upiorny wygląd*,
zachować się jak sztubak → *sztubackie zachowanie*,
żyć jak pies → *psie/pieskie życie/życiowot*,
żyć jak w raju → *rajskie życie/życiowot*,
żyć jak król → *królewskie życie*,
**żyć jak lord* → *lordowskie życie*,

cicho jak w grobie → *grobowa cisza*,
ciemno jak w grobie → *grobowe ciemności*,
gorąco jak w piekle → *piekielny gorąc*.

W serbszczyźnie opisywany proces derywacji przebiega analogicznie do transformacji zachodzących w języku polskim. Odmienne są, co oczywiste, stosowane sufiksy — najczęściej używane są przyrostki rzeczownikowe *-ota*, *-o*, *-ost*, *-ina* oraz przymiotnikowe *-ji*, *-an*, *-ski*, *-ovit*.

W wypadku języka serbskiego egzemplifikacją opisywanej tu odmiany derywacji frazeologicznej mogą być formy:

gladan kao vuk → *vučja glad/apetit*,
dobar kao anđeo → *anđeoska dobrota*,
lep kao anđeo → *anđeoska lepota*,
veran kao pas/veran kao pseto → *pasja vernost*,
tih kao grob → *grobna tišina*,

gledati kao tele → *teleći pogled*,
sećati se kao kroz maglu → *maglovito sećanje*,
spavati kao zec → *zečji san (spavati zečjim snom)*,
*šutjeti kao grob (*ćutati kao grob)* → *grobna šutnja (*grobno ćutanje)*,
raditi kao konj → *konjski rad*,
raditi kao rob → *ropski rad*,
živjeti kao kralj → *kraljevski život*,
živeti kao car → *carski život*,
živeti kao pas → *pasji život*,
živjeti kao vrag → *vražji život*,

tih kao u grobu → *grobna tišina*,
tih kao u crkvi → *crkvena tišina*,
vruće kao u paklu → *paklena vrućina*³⁰.

1.2. Derywacja dezintegralna

Mechanizm tego rodzaju derywacji polega na dezintegracji konektora oraz określnika zleksykalizowanego porównania. Wynikiem takiej transformacji jest usamodzielnienie się złożonego nośnika, który może funkcjonować w języku jako niezależne wyrażenie rzeczownikowe. Model derywacji dezintegralnej można przedstawić schematem:

[X^{adj/verb/adverb} *jak* Y^{nom}] → [Y^{nom}],

a za przykłady omawianego tu rodzaju derywacji frazeologicznej służyć mogą polskie formy:

kwaśny jak ocet siedmiu złodziei → *ocet siedmiu złodziei*,
nagle/niespodziewanie jak grom z jasnego nieba → *grom z jasnego nieba*,
nudny jak z flaki z olejem → *flaki z olejem*,
pasować jak kwiatek do kozucha → *kwiatek do kozucha*,
potrzebne jak piąte koło u wozu → *piąte koło u wozu*,
pilnować/strzec jak oka w głowie → *oko/oczko w głowie*,
runąć jak domek z kart → *domek z kart*,
wyglądać jak cień człowieka → *cień człowieka*,
zachowywać się jak słoń w składzie porcelany → *słoń w składzie porcelany*,
zniknąć/prysnąć jak mydlana bańka → *mydlana bańka*,

a także serbskie jednostki frazeologiczne:

srušiti se kao kula od karata → *kula od karata*,
ići kao razbijena vojska → *razbijena vojska*,
držati se kao pokisla kokoš → *pokisla kokoš*,
čuvati kao zenicu oka → *zenica (*oka)*,

³⁰ W ścisłym związku z podanymi wyżej parami pozostają transformacje: *ślepy jak kret* <> *kreci wzrok*, *slijep kao krtica* <> *krtičji pogled*, *kochać się jak bracia* <> *braterska miłość*, *spać jak kamień* <> *kamienny sen*, *pamiętać jak przez mgłę* <> *mgliste wspomnienia*, *powolny jak żółw* (*šlimak*) <> *żółwie* (*šlimacze*) *tempo*, *głodny jak wilk* <> *wilczy apetyt*, *palić się jak słoma* <> *słomiany ogień*. Ponieważ pomiędzy wyrażeniem rzeczownikowym a zleksykalizowanym porównaniem występują rozbieżności dotyczące tematów słowotwórczych, pary te nie zostaną uznane za przejawy derywacji. Forma *wspomnienie* nie jest motywowana przez czasownik *pamiętać*, *pogled* przez *slijep*, *miłość* przez *kochać*, natomiast rzeczowniki *wzrok*, *sen*, uznaje się za jednostki proste, niemotywowane (rzecz jasna mowa o motywacji synchronicznej).

*nestati/*rasprsnuti kao mehur od sapunice* → *mehur od sapunice*,
 (*iznenada) kao grom iz vedra neba → *grom (*iz vedra neba)*.

Do wyjątków należą transformacje, w których w procesie derywacji dochodzi do dezintegracji nośnika:

**umywać ręce jak Piłat* → *umywać ręce*,
prati ruke kao Pilat → *prati ruke*.

2. Derywacja frazeologiczna w modelu FRAZEOLOGIZM → LEKSEM

Zdecydowanie najrzadszym sposobem wykorzystywania zleksykalizowanego porównania jako bazy derywacyjnej jest wykorzystywanie go do budowy samodzielnych leksemów. Ze względu na małą ilość egzemplifikacji trudno wyciągać jakiegokolwiek daleko idące uogólnienia — zwłaszcza że motywacja niektórych jednostek może być niejasna. Jak wskazują jednostkowe przykłady zaczerpnięte z języka polskiego, nowo powstałym leksemem zazwyczaj jest forma uniwerbizowana, a w procesie derywacji wykorzystywany jest temat nośnika porównania. Schemat tego rodzaju przekształceń można przedstawić wzorem:

$$[X^{\text{adj/verb}} \text{ jak } Y^{\text{nom}}] \rightarrow [Y^{\text{verb}}]_{\text{uniwerb}}$$

Jako przykłady realizacji tego schematu można podać:

pysznąć się (pyszny) jak paw → *pawić się*,
rządzić się jak szara gęś → *szarogęsić się*,
śmierdzieć/cuchnąć jak cap → *capić*,
wlec się jak ślimak/powolny jak ślimak → *ślimaczyć się*,
żyć jak dziad → *dziadować*,
ponašati se kao majmun → *majmunisati*³¹,
hodati (/ponašati se) kao kokot → *kokotiti se*.

W wyjątkowych sytuacjach dochodzi do wytworzenia się złożenia, w którym w procesie derywacji zostały wykorzystane tematy obu członów porównania — określnika i nośnika. Przykładem takiej transformacji byłaby relacja:

pędzić jak wiatr → *pędziwiatr*.

³¹ *Rečnik srpskoga jezika...* notuje związek frazeologiczny: *praviti majmuna od sebe*, który również można uznać za bazę motywującą dla czasownika *majmunisati*.

Zajmując się leksemami tworzonymi na bazie zleksykalizowanych porównań, warto poświęcić uwagę stosunkowo licznej grupie polskich oraz serbskich przymiotników złożonych typu: polskie — *szarozółty*, *krwistoczerwony*, *średniozamożny*, *wysokoczuły*, *śnieżnobiały*, *kruczoczarny*, *rdzawoczerwony*; serbskie — *plavozelen*, *čeličnoplav*, *mutnobeo*, *crvenkastosiv*, *limunastožit*, *mlečnobeo*. Bez względu na wszelkie problemy interpretacyjne dotyczące tych jednostek³² wydaje się oczywiste, że wymienione przymiotniki nie zostały wyprowadzone ze związku frazeologicznego, a tym samym trudno je uznać za przejaw derywacji od frazeologicznej. Warto jednak zauważyć, że wielu wspomnianym złożeniom towarzyszy — zarówno w języku polskim, jak i serbskim — istnienie formalnie bliskich, zleksykalizowanych porównań frazeologicznych. Mowa tu o polskich parach typu: *śnieżnobiały* <> *biały jak śnieg*; *mlecznobiały* <> *biały jak mleko*; *krwistoczerwony* <> *czerwony jak krew*; *rdzawoczerwony* <> *czerwony jak rdza*; *kruczoczarny* <> *czarny jak kruk*; *cytrynowozółty* <> *żółty jak cytryna*; *trupioślady* <> *ślady jak trup*; czy serbskich jednostkach *limunastožuti* <> *žit kao limun*; *mlečnobeli* <> *beo kao mleko*. Choć problem ten oczywiście wymaga bardziej szczegółowych ba-

³² Status wymienionych przymiotników, jak również ich wewnętrzna budowa, to dość złożone zagadnienia, które ze względu na objętość niniejszej pracy nie zostaną szerzej rozwinięte. Należy jednak zasygnalizować, że rozbieżności interpretacyjne występują nawet w najważniejszych polskich pracach gramatyczno-normatywnych. Warto nadmienić, że w akademickiej *Morfologii (Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzycowa, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa 1998) Krystyna Kallas dowodziła, iż budowa niektórych z wymienionych przymiotników jest dyskusyjna, gdyż część tego typu form może być traktowana jako złożenia przysłówkowo-przymiotnikowe: *szarozółty* < ‘żółty szaro’, bądź jako złożenia przymiotnikowo-przymiotnikowe: *szarozółty* < ‘szary i żółty’. Autorka dodała jednak, że w odniesieniu do niektórych złożań wspomniana dwoistość interpretacyjna nie występuje, ponieważ dopuszczalna jest jedynie motywacja przysłówkowo-przymiotnikowa. Jako przykłady podała formy: *średniozamożny* oraz *wysokoczuły*, które wywiodła od ‘zamożny średnio’ i ‘czuły wysoko’, odrzucając możliwość motywacji tych przymiotników przez grupy syntaktyczne *‘średni i zamożny’ i *‘wysoki i czuły’, *ibidem*, s. 516. Trzeba wyraźnie podkreślić, że zarówno sposób rozumowania Kallas, jak i podane przez nią egzemplifikacje stoją w sprzeczności z normą ortograficzną języka polskiego (*sic!*), sankcjonowaną w *Nowym słowniku ortograficznym PWN*. Praca ta bowiem stwierdza wyraźnie, iż „wyrażenia, w których pierwszy człon jest przysłówkiem, a drugi imiesłowem odmiennym lub przymiotnikiem określającym przez ten przysłówkie, traktuje się jako zestawienia i pisze oddzielnie”, *ibidem*, s. XLIX. Zgodnie z tą regułą wspomniane dzieło ortograficzne w swojej słownikowej części obie omawiane jednostki uznaje za zestawienia, sankcjonując pisownię rozdzielną: *średnio zamożny* oraz *wysoko czuły* (podobnie jest w wypadku zestawienia *mało wydajny*, które Kallas traktuje jako złożenie i zapisuje łącznie — *małowydajny*). Warto dodać, że również w serbskiej lingwistyce jednostki typu: *plavozelen*, *čeličnoplav*, *mutnobeo*, *crvenkastosiv*, *limunastožit*, *mlečnobeo*, dostarczają pewnych problemów interpretacyjnych. O ile jednak ich pisownia (konsekwentnie łączna) nie budzi większych wątpliwości, o tyle problemem pozostaje ustalenie relacji pomiędzy oboma komponentami tworzącymi przymiotnik. Zdaniem Klajna część wspomnianych form traktowana może być jako złożenia równorzędne, *koordinativne* (*plavozelen* < ‘plav i zelen’), bądź jako złożenia podrzędne, *subordinativne* (*plavozelen* < ‘zelen o plavoj nijansi’), I. Klajn, *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Prvi deo — slaganje i prefiksacija*, Beograd 2002, s. 104–106.

dań, akceptowalna wydaje się teza mówiąca, że na utrwalenie się w języku złożzeń typu *śnieżnobiałły*, *limunastożuti* mogło wpływać istnienie, bliskich im formalnie i semantycznie, prymarnych zleksykalizowanych porównań *biały jak śnieg*, *žit kao limun* itd.

Obok wspomnianych wcześniej złożzeń — których powstanie i funkcjonowanie jedynie pośrednio wiąże się ze zleksykalizowanymi porównaniami — w języku serbskim odnaleźć można przymiotniki złożone. Z dużym prawdopodobieństwem mogą być one klasyfikowane jako leksemy bezpośrednio motywowane przez porównania. Mowa tu o przymiotnikach złożonych (o strukturze rzeczownikowo-przymiotnikowej), na przykład: *perolak*, *gromoglasan*, *srebrošnjajan*. Jak zauważa Klajn, w relacjach pomiędzy konstytutywnymi członami tego rodzaju złożzeń „imamo često i značenje <kao> — *ono što znači imenica*”, co pozwala mu na uznanie za poprawne parafrazy *vodoravan* < ‘*ravan kao voda*’ czy *srebrošnjajan* < ‘*koji se sija kao srebro*’³³. Biorąc pod uwagę istnienie przymiotników złożonych, których parafraza zawiera w sobie konstrukcję porównawczą, a także fakt, że w języku serbskim funkcjonują utrwalone porównania: *lak kao pero* (*perce*), *glasan kao grom*, *sijati kao srebro*, uzasadnione wydaje się przyjęcie założenia, że przedstawione niżej transformacje:

lak kao pero → **perolak*,
 **glasan kao grom* → *gromoglasan*,
sijati (šnjajan) kao srebro → *srebrošnjajan*,

stanowią przejaw derywacji frazeologicznej leksemów złożonych, w której funkcję bazy derywacyjnej pełnią zleksykalizowane porównania.

3. Polisemantyzacja od frazeologiczna

Obok motywacyjnej funkcji porównań drugim zjawiskiem, umykającym dotychczas w dużej mierze uwadze lingwistów, było poszerzanie się pola semantycznego pewnych leksemów, uwarunkowane funkcjonowaniem określonego zleksykalizowanego porównania. W polskiej literaturze zainteresowanie tym problemem można było dostrzec już w pracach Buttlerowej z lat 80. W jednej z rozpraw z 1981 roku autorka zawarła kilkudzaniowy akapit, w którym postawiła hipotezę, że wtórne, metaforyczne znaczenia słów *n o g a*, *o s i o ł*, *m o t y l e k*, *m r ó w k a* mogą być efektem funkcjonowania porównań *głupi jak stołowa noga*, *głupi jak osioł*, *lata z kwiatka na kwiatek jak motylek*, *pracowity jak mrówka*. Jej zdaniem prawdopodobne jest, że w wypadku wspomnianych form doszło do „wydobycia ze związku jednego z jego członów, który jak gdyby zagęszczał całą treść

³³ *Ibidem*, s. 94.

[związku]”³⁴. Nieliczne, ukazujące się na polskim rynku wydawniczym w późniejszym czasie rozprawy i monografie — choć pobieżnie poruszały zagadnienie polisemantyzacji odfrzeologicznej — koncentrowały się już jednak wyłącznie na transformacjach, w których udział brały nie zleksykalizowane porównania, ale zwroty oraz wyrażenia frazeologiczne typu: *drzeć gardziel* → *drzeć się*, *wyjechać z gębą* → *wyjechać*, *metoda kija i marchewki* → *marchewka*, *azjatycki tygrys* → *tygrys*³⁵. Na tym tle wyjątek stanowi krótka rozprawa Jerzego Tredera z 2004 roku. Zawiera ona rozliczne przykłady transformacji semantyczno-składniowych z udziałem różnego rodzaju frazeologizmów. Wśród przedstawionych egzemplifikacji odnaleźć można także kilka form reprezentujących proces polisemantyzacyjnej funkcji pełnionej przez zleksykalizowane porównania: *uszy jak radary* → *radary*, *wysoki jak tyka* → *tyka*, *chudy jak szczapa* → *szczapa*³⁶. Na gruncie serbskiego językoznawczym zjawiskiem uwarunkowanego frazeologicznie rozszerzania się pola semantycznego określonych leksemów zajmowała się Mršević-Radović. Lingwistka, w cytowanej już monografii z 1987 roku, poddawała wnikliwej analizie liczne przykłady polisemantyzacji odfrzeologicznej, określając ten proces mianem „sekundarnej frazeologizacji poprzez redukcję” (*redukcija kao sekundarni frazeologizacioni proces*). Badaczka zajmowała się jednak niemal wyłącznie transformacjami zwrotów frazeologicznych, analizując przykłady typu: *zakuvati kome kašu* → *zakuvati*, *zamesiti kome kolač* → *zamesiti*, *zapržiti kome čorbu* → *zapržiti*, *namamiti koga u klopku* → *klopka*, *naterati u škripac* → *škripac*. Wśród kilkunastu podanych przykładów polisemantyzacyjnej roli frazeologizmów tylko jeden — *drobiti kao jare na luptak* → *drobiti* — związany jest ze zleksykalizowanym porównaniem³⁷.

Odnosząc się do dotychczasowego stanu badań nad problemem polisemantyzacji odfrzeologicznej, zauważyć można, że badacze zazwyczaj podawali skromną liczbę przykładów ilustrujących omawiane zjawisko i nie podejmowali zakrojonych na szerszą skalę prób systematyzacji przedstawianego materiału. W oparciu o pobieżny przegląd ważniejszych serbskich i polskich dzieł leksyko-gramatycznych oraz opublikowane dotychczas rozprawy naukowe można przedstawić znacznie szerszy materiał językowy, pozwalający na dalsze analizy i uogólnienia. Wśród form polisemantyzacji odfrzeologicznych polskich wymienić można:

³⁴ D. Buttler, *O zjawiskach derywacji we frazeologii*, „Poradnik Językowy” 1981, nr 5 (387), s. 237.

³⁵ Szerzej zob. A. Pajdzińska, *Derywacja frazeologiczna czy derywacja odfrzeologiczna?*, „Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej” 6, Wrocław 1994; B. Nowakowska, *Nowe połączenia wyrazowe we współczesnej polszczyźnie*, Kraków 2005, s. 81–86.

³⁶ J. Treder, *Frazeologizm jako podstawa słowotwórcza*, [w:] *Frazeologia słowiańska i inne płaszczyzny systemu językowego*, red. J. Bartoszevska, W. Mokijenko, H. Walter, Gdańsk 2004, s. 143.

³⁷ Szerzej zob. D. Mršević-Radović, *op. cit.*, s. 142–147.

cichy jak trusia → *trusia*,
ciemny jak tabaka w rogu → *ciemny*³⁸,
cięty jak osa → *osa*,
chudy jak miotła → *miotła*,
chudy jak szczapa → *szczapa*,
chudy jak tyka → *tyka*,
chytry jak lis → *lis*,
głupi jak cap → *cap*,
głupi jak (stołowa) noga → *noga*,
głupi jak osioł → *osioł*,
gruby jak beczka → *beczka*,
gruby jak beka → *beka*,
lekki jak piórko → *piórko*,
miękki jak puch → *puch* [śnieg],
piękny jak sen → *sen*,
podstępna jak żmija → *żmija*,
pracowity jak mrówka → *mrówka*,
pracowity jak pszczołka → *pszczołka*,
przebiegły jak lis → *lis*,
przebiegła jak żmija → *żmija*,
pyszny jak paw → *paw*,
silny jak byk → *byk*,
spokojny jak trusia → *trusia*,
uparty jak osioł → *osioł*,
wielki jak stodoła → *stodoła*,
wyrośli jak dragal → *dragal*,
wysoki jak tyka → *tyka*,
zarozumiały jak paw → *paw*,
zdrowy jak byk → *byk*,
złośliwy jak osa → *osa*,

brzuch jak bęben → *bęben*,
nos jak kartofel → *kartofel*,
uszy jak radary → *radary*,
**głowa jak globus* → *globus*,

ćwierkać jak wróbel(ek) → *ćwierkać*,
huczy (/wrze) jak w ulu → *(prawdziwy) *ul*,
jeździć na kimś jak na łysej kobyle → *jeździć (po kimś) (*na kimś)*,
**krakać jak wrona (kiedy wejdiesz między wrony musisz krakać jak i one)*
 → *(wy)krakać*,
kwiczeć jak (zarzynane) prosię → *kwiczeć*,

³⁸ Stąd może potoczna forma *ciemniak*.

latać z kwiatka na kwiatek jak motylek → *motylek*,
powtarzać jak papuga → *papuga*,
powtarzać jak katarzynka → *katarzynka*,
pracowity jak mrówka → *mrówka*,
przyciągać jak magnes → *magnes*,
siedzieć jak mumia → *mumia*,
spać jak suseł → *suseł*,
syczeć jak żmija → *syczeć*,
śmierdzieć jak skunks → *skunks*,
traktować kogoś jak powietrze → **powietrze*,
wić się jak piskorz → **piskorz*,
wpaść jak śliwka w kompot → *wpaść*,
**wyglądać jak cień* → *cień*,
wyglądać jak szkielet → *szkielet*,
**wyglądać jak upiór* → **upiór*,
zmieniać się jak w kalejdoskopie → *kalejdoskop*,
żyć jak truteń → **truteń*.

Serbskimi egzemplifikacjami mogą być:

blijed kao avet → *avet*,
bijesan/ljut kao zmija → *zmija*,
glup kao konj → *konj*,
glup kao magare → *magare*,
glup kao vol → *vol*,
hrabar kao lav → *lav*,
jak kao bik → *bik*,
lagan (/lak) kao komarac → *komarac*,
lijen kao buba → *buba/lenja buba*,
lukav kao lisica (/lisica) → *lisica (/lisac)*,
ljut kao ris → *ris*,
marljiv kao krtica → *krtica*,
marljiv kao pčelica → *pčela*,
mršav kao bakalar → *bakalar*,
**mršav kao saraga* → *saraga*,
mršav kao čačkalica → *čačkalica*,
*nezgrapan (/nespretan) kao slon u staklenoj bašti (*staklarskoj radnji)* → *slon*,
pijan kao svinja → *svinja*,
plašljiv kao zec → *zec*,
**privlačan kao magnet* → *magnet*,
prljav kao prasac → *prasac*,

prljav kao svinja → *svinja*,
snažan kao bik → *bik*,
spor kao puž → *puž*,
suv kao bakalar → *bakalar (osušiti se kao bakalar)*,
suh kao komarac → *komarac*,
tanak kao čačkalica → *čačkalica*,
vredan kao krtica → *krtica*,
tvrdoglav kao magarac/magare → **magarac/magare*,

**glava kao globus* → *globus*,
**glava kao lubenica* → *lubenica*,

brbljati kao čavka → *čavka*,
čuvati kao zenicu oka → *zenica (*oka)*,
drobiti kao jare na lupatak → *drobiti*,
goreti kao na žeravici → *goreti*,
ići/vući se kao puž → *puž*,
ići kao guska u maglu → *guska*,
izgledati kao sjena → *senka/sena od čoveka*,
juriti kao zec → *zec*,
lupati kao puto o lotru → *lupati*,
ponavlja kao papiga (/papagaj) → *papagaj*,
*(*ponašati se) kao slon u staklenoj bašti (/staklarskoj radnji*)* → *slon*,
prilijepiti (/prikačiti) se kao čičak → *čičak*,
priljepiti (/prikačiti) se kao krpelj nekoga → *krpelj*,
sedeti kao mumija → *mumija*,
ukočiti se kao mumija → *mumija*,
uvijati se kao zmija → *uvijati se*,
vući se kao puž (/ići) → *puž*,
vratiti se kao bumerang → *bumerang*,
živeti kao grof → *grof*,
živ(j)eti kao trut → *trut*.

Jak widać na przykładzie podanych form, w procesie polisemantyzacji najczęściej biorą udział porównania przymiotnikowe, rzadziej czasownikowe, a najrzadziej rzeczownikowe. Wydaje się, że proporcje te mogą odzwierciedlać ogólną ilość zleksykalizowanych porównań funkcjonujących zarówno w języku polskim, jak i serbskim. W wypadku, gdy proces ten przebiega w oparciu o wyrażenie przymiotnikowe lub rzeczownikowe, dochodzi do poszerzenia pola semantycznego przymiotnika, względnie rzeczownika, który pełnił w zleksykalizowanym porównaniu funkcję nośnika (*cięty jak osa* → *osa*, *brzuch jak bęben* → *bęben*, *glava*

kao globus → *globus*, *ljut kao ris* → *ris*). Jedynie w wyjątkowych sytuacjach rozszerza się znaczenie określnika (*ciemny jak tabaka w rogu* → *ciemny*). W sytuacji, w której polisemantyzacja opiera się na bazie porównania czasownikowego, najczęściej dochodzi do poszerzenia znaczenia rzeczownika pełniącego funkcję nośnika (*narobić bigosu* → *bigos*, *prikačiti se kao krpelj* → *krpelj*). Czasem jednak może dojść do rozciągnięcia pola semantycznego czasownika funkcjonującego w zleksykalizowanym porównaniu jako nośnik (*drobiti kao jare po lupatku* → *drobiti*, *jezdzić jak na lysej kobyle* → *jezdzić*).

Analiza przedstawionych wyżej jednostek wskazuje, że w procesie polisemantyzacji dominujące miejsce zajmują porównania odnoszące się do kompleksu znaczeniowego związanego ze światem ożywionym, zwłaszcza zwierzęcym. Tym samym zazwyczaj dochodzi do polisemantyzacji nazw zwierząt udomowionych (osioł, *svinja*) lub związanych z najbliższym otoczeniem człowieka (osa, *krtica*) — nie jest to jednak regułą (paw, *lav*). Porównania odnoszące się do przedmiotów martwych są zdecydowanie mniej liczne (zwłaszcza w języku serbskim) i — podobnie jak w wypadku zwierząt — dotyczą głównie przedmiotów związanych z najbliższym otoczeniem (miotła, *čačkalica*, beka, stodoła). Pewną rolę w omawianym procesie odgrywają porównania odnoszące się do nowszych wynalazków cywilizacyjnych oraz dotyczące odległych kultur (magnes, bumerang, mumia, globus). Co warte podkreślenia, najrzadziej polisemantyzacji podlegają nazwy wywodzące się z porównań związanych z ciałem człowieka, jego życiem duchowym i wierzeniami (noga, *avet*, szkielet).

Komparativni frazeologizmi kao motivne jedinice u poljskom i srpskom jeziku

Rezime

Članak prikazuje savremeno stanje lingvističkih istraživanja posvećenih komparativnim frazeologizmima u poljskom i srpskom jeziku. Detaljno se razmatra položaj ovih jezičkih jedinica u frazeološkom sistemu obaju jezika. Uzimajući u obzir semantičke i funkcionalne osobine komparativnih frazeologizama ove se jedinice može podijeliti na idiomatske i 'frazematske'. U poljskoj i srpskoj rečenici komparativne frazeologizme mogu da vrše funkciju imenica, glagola ili pridjeva. U raspravi predstavlja se glavne derivacione procese u kojima komparativne frazeme funkcionišu u ulozi motivnih jedinica. Može se navesti dva glavna derivaciona modela: KOMPARATIVNI FRAZEOLIGIZAM > REČ ili KOMPARATIVNI FRAZEOLIGIZAM > FRAZEOLIGIZAM. U ovim postupcima nove leksičke jedinice, derivate, najčešće se izvodi uz pomoć jezičke transpozicije, dezintegracije ili univerbacije. Komparativni frazeologizmi, osim toga da motivišu nove jezičke jedinice, mogu takođe proširivati semantičko polje jezičkih jedinica koje ulaze u njihovu strukturu ('polisemantizacija').

Ključne reči: frazeologizam, komparativni frazeologizam, derivacija frazeologizama, univerbacija.

Comparative phraseological units as a linguistic motivating base in Polish and Serbian

Summary

The paper presents the current state of studies on comparative phraseological units in Polish and Serbian linguistics. The position of these components in phraseology and in modern Polish and Serbian is discussed in detail. This article presents a semantic and functional classification of comparisons phraseological units, dividing them into idiomatic and ‘phrasematic’ comparisons. In the Polish and Serbian sentence these units may act as a verb, noun, adverb or adjective. The paper also discusses a major derivational processes in which comparisons play a role of a linguistic motivating base. Within this kind of derivation we can speak about two main linguistic models: *PHRASEOLOGICAL UNIT > WORD* and *PHRASEOLOGICAL UNIT > PHRASEOLOGICAL UNIT*. In these processes transposition, disintegration and univerbisation are used as methods of formation of the new lexicon’s elements. Comparisons have a specific property too — the matter is a ‘polisemantization.’ It means that comparisons can expand the semantic field of the word which makes some phraseological unit.

Keywords: phraseology, derivation, metaphor.